

Дорошенко В.С.,

доктор економіки, кандидат історичних наук, Українська академія наук

До питання про методологічні основи інституційної структури національного господарства

Стаття присвячена визначенню методологічних основ інституційної структури національного господарства України, проблемам методологічної бази економічного аналізу, висвітленню культури як інституціональної основи економічної системи.

Ключові слова: національне господарство, інституційна структура, методологічна основа, ліберальна економіка, культура, традиціоналізм, духовна діяльність.

Дорошенко В.С. К вопросу о методологических основах институциональной структуры национального хозяйства

В статье рассматриваются методологические основы институциональной структуры национального хозяйства Украины, проблемы методологической базы экономического анализа, освещается проблема культуры как институциональной системы экономической системы.

Ключевые слова: национальное хозяйство, институциональная структура, методологическая основа, либеральная экономика, культура, традиционализм, духовная деятельность.

Doroshenko V.S. As to the problem methodological principles of the institutional structure of the Ukraine's national economy

The article defines methodological principles of the institutional structure of the Ukraine's national economy, reveals problems of the methodological base for economic analysis, as well as treats culture as an institutional basis of the economic system.

Key words: national economy, institutional structure, methodological base, liberal economy, culture, traditionalism, spiritual activity.

Постановка завдання полягає у необхідності розкриття методологічних основ інституційної структури національного господарства.

Аналіз останніх досліджень. Тематика статті тією або іншою мірою висвітлювалася в працях таких вчених, як: Фрідріх Ліст, Д.С.Львов, Ю.М.Осіпов, В.В.Чекмарев, О.О.Олейніков, М.І.Скаржинський, однак у цьому контексті розглядається вперше.

Виклад основного матеріалу. Якщо структурною основою економічної системи є господарська організація, то структуру національної економіки формують три головних організаційних рівні:

- держава – як головний організатор суспільного виробництва;
- підприємства – як господарські виробничі організації;
- домогосподарства – як низова ланка національного господарства, які є споживачами, а також суб'єктами дрібного товарного виробництва.

Проте національна економіка сама по собі не є самостійною системою, а слугує як структурний та підпорядкований елемент національного господарства (НГ). Організаційно НГ формується на основі інституційних норм і правил, суб'єктом яких виступає держава; норм моралі, представлені у формі господарської етики і відповідних неформальних інститутів. А структурно НГ виступає як сукупність *господарських організацій, господарських інститутів* (інститутів ринку) і господарської *етики*, заснованої на морально-етичних нормах і фундаментальних цінностях даної цивілізації. Інакше кажучи, структура НГ складається з трьох основних елементів:

- 1) неформальних інститутів культури;
- 2) формальних правових інститутів держави;
- 3) структур економіки і відповідних ринкових інститутів.

Реальний рух національного господарства відбувається в результаті продуктивної взаємодії ієрархічно взаємопов'язаних інституційних структур у сфері культури, політики і економіки (як сфери раціонального ринкового господарювання), що називаються неформальними і формальними інститутами. Відповідно, структура самого НГ набуває форми інституційного механізму, у рамках якого взаємозв'язок між собою різних інституційних структур забезпечується інститутами ієрархії, авторитету верховної державної влади (вертикалі влади), громадського обов'язку і служіння.

Пристаючи до аналізу моделі національного господарства для сучасної України, принципово важливо не помилитися в методології. І це зрозуміло: **метод в науці – це точка наукового зору, це – точка відліку**; при цьому методологія – це сукупність таких наукових принципів, які є системою життєвих принципів даного народу, будучи похідними від духовних цінностей і принципів.

Сьогодні багато йдеться про необхідність синтезу різних напрямів з метою пошуку нових методологічних підходів, теоретичної фіксації нової парадигми. Справедливо вказується і на те, що до недоліків сучасних економічних теорій належить **“недостатня філософічність економічних концепцій”** [15, с. 57]. Очевидно, що синтез різних напрямів неминуче ставить питання про вихідні методологічні позиції, що визначають точку наукового зору. Все це загальновідомо. Проте з урахуванням цього зауваження доцільно ще раз поставити питання, яке вже обговорювалося в науковій економічній літературі, про методологічні межі можливого синтезу різних напрямів економічної теорії. Давайте подивимося, чи можна нам об'єднатися під час розробки народногосподарської моделі стратегічного розвитку України, скажімо, з неінституціоналізмом або сучасною еволюційною економічною теорією в рамках якогось “єдиного методологічного підходу”, якщо в його основі лежить ліберальна парадигма?

Повністю погоджуючись із абсолютно правильною принциповою позицією провідних вчених-економістів про те, що **“новій політекономії сьогодні потрібен методологічний каркас, який відобразить всю систему цінностей в нашому суспільстві”** [20, с. 37], вважаємо, однак, необхідним додати до цього: цей методологічний каркас має будуватися на основі економіко-філософських поглядів традиціоналізму. Очевидно, що це не закриває дороги для обліку інших підходів. Проте в цьому ж разі ми не ведемо мову про всю економічну теорію (теоретичну економію), ми говоримо лише про проблеми дослідження національного господарства, національного багатства і національних продуктивних сил. Адекватний політекономічний аналіз цих проблем буде неможливим, якщо методологічний інструментарій, що використовується, спиратиметься на “жорстке ядро” неокласичної економічної теорії.

У передмові до праці Фрідріха Ліста “Національна система політичної економії” (1841), опублікованої в 2005 р., головний редактор журналу “Експерт” В.А.Фадєєв пише: “На жаль, економічна наука, принаймні в її популярній частині, тій, що викладають на базових курсах ВНЗ, була вихолощена за останні п'ятдесят років до примітивної “економікс”, предмета, що має вельми непряме відношення до реальних господарських процесів. Однією з фігур, практично витисненою із наукового простору торжествуючим спрощенством і догматизмом, є Фрідріх Лист – економіст, поза сумнівом, номер один. Марксистсько-ленінська політекономія і

“економікс” висушили наші мізки так, що ми умудряємося плутатися навіть в тих питаннях, на які вже давно отримані відповіді” [20, с. 4–5].

Після Ф.Ліста політекономія розкололася на дві протилежні економічні теорії: 1) **ліберальну політичну економію**, яку Ф.Ліст охарактеризував як “*приватну економію*” і “*космополітичну економію*”, існуючу сьогодні у вигляді економікс – вульгарного і примітивного знання, іменованого, проте, претензійно – мейнстрим; 2) **національну економію**, незаслужено забуту, яка відроджується сьогодні у вигляді *політичної економії національного господарства* [20, с. 36].

Економічна теорія сама по собі всього лише інструментарій аналізу, результати якого залежать від *методологічної* бази. Під впливом ліберальних ідей, що лежать в основі пострадянського розвитку Росії, останнім часом простежується явне прагнення перетворити принцип методологічного індивідуалізму в якийсь універсальний принцип, однаково придатний для різних економічних систем і теорій. Проте, що принципово зміниться, якщо, скажімо, критикуючи неокласичні й неоінституціональні теорії і прагнучи здійснити синтез інституційно-еволюційних теорій, ми залишимо індивідуалістичну “точку відліку” незмінною, зберігаючи методологічний індивідуалізм як якусь універсальну “точку наукового зору”, як якийсь загальний дослідницький науково-методологічний базис? Очевидно, що зміняться лише деталі, лише окремі форми, а не суть економічної системи, яку дана “нова інституційна економічна теорія” моделюватиме, спираючись на індивідуалістичну парадигму дослідження. Економічна система тут шикуватиметься знизу вгору – на основі приватних інтересів, відображаючи приватногосподарський погляд на динаміку суспільного розвитку.

Очевидно, що в результаті ми отримаємо *прозахідне* бачення навколишнього світу і нашого національно-економічного розвитку. Напевно, результати наукових досліджень будуть тут **абсолютно неадекватні** нашій реальності, нашій історії і нашій господарській практиці. І навпаки, якщо в основі наукового аналізу лежатимуть методологічні принципи громадськості й колективізму, ієрархії і солідарності, то результат наукових пошуків моделі суспільного розвитку *буде іншим* – більш адекватним, як щодо нашої культури, так і нашим стереотипам господарської життєдіяльності.

Методологія дослідження завжди **похідна** від укорінених етнічних стереотипів, від вибраної етносом психологічної домінанти поведінки, скажімо, – індивідуалістичного етнічного стереотипу, або, навпаки – громадської, колективістської поведінки, націленої на досягнення *загального* блага, на участь в *загальній* справі, на солідарний підхід до народногосподарських проблем. Фундаментальні методологічні принципи, наприклад, принцип методологічного індивідуалізму або принципи ієрархії і громадськості, самі по собі не є економічними принципами. Принципи і постулати економічної теорії, відображаючи мету і мотиви господарської діяльності людей, не можуть формуватися всередині самої економічної теорії.

Як відомо, мета і мотиви господарської діяльності формуються *інститутами культури*, а саме: *нормами моралі*, мають *етичне вимірювання*. А в його основі лежить, як висловився О.Шпенглер, “*власний етичний масштаб*” даної нації, заснований, у свою чергу, на багатовікових морально-етичних нормах і традиціях, що мають, як правило, пряме або непряме релігійне походження. Саме через це відрізняються фундаментальні принципи і базисні основи національно-економічного розвитку різних країн, що належать до західних і східних цивілізацій.

Відомий російський вчений-економіст Ю.М.Осіпов справедливо наголошує на тому, що саме “людина засновує економіку” [17, с. 6] і робить вона це не мимоволі, а спираючись на вже існуючі фундаментальні цінності, традиції і господарські стереотипи. Тому Д.Норт, наприклад, надає важливе значення інтегруванню поняття інститути в економічну теорію і економічну історію. На його думку, інститути “виступають фундаментальними чинниками функціонування економічних систем у довгостроковій перспективі” [15, с. 12, 137], пов’язуючи минуле з теперішнім часом і майбутнім. Інститути звичайно розглядаються інституціоналістами як система норм, правил і обмежень, а самі інститути при цьому підрозділяються на формальні і неформальні. Інституціоналісти в цілому правильно вказують на те, що неформальні інститути “виникають з інформації, яка передається за допомогою соціальних механізмів, і є частиною тієї спадщини, яку ми називаємо культурою” [15, с. 57].

Традиційний інституціоналізм розглядав інститути широко – як правила, стандарти поведінки, стереотипи мислення. Т.Веблен, висунувши саме поняття інститутів, трактував їх як стійкі стереотипи мислення (*habit thought*), властиві великій спільності людей [21, р. 239]. Цей напрям виник не на порожньому місці, він є логічним продовженням німецької історичної школи, методологічні основи якої були закладені Ф.Лістом (1789–1846).

Ф.Ліст був носієм **традиційного світогляду**, а традиційний погляд розглядав людське суспільство, включаючи його господарство, як єдиний соціальний організм, заснований на ієрархії і авторитеті верховної влади. Очевидно, що за таким підходом *національне господарство організовується як багатокладне, що складається з різно-рідних, але взаємодоповнюючих один одного господарських систем – ринкових і неринкових, товарних і натуральних, капіталістичних (буржуазних) і некапіталістичних.*

Багатокладність не рівнозначна господарському плюралізмові. Устрій – це форма життя, це спосіб життєдіяльності, заснований на традиціях і стереотипах господарського буття. У цьому контексті очевидно, що багатокладність одночасно припускає домінування провідних устроїв, заснованих на принципах національної життєдіяльності. Багатокладність також припускає інтегративність різних господарських устроїв, взаємопов’язаних і взаємозалежних єдиними принципами господарювання, у яких відображається суть національного способу життєдіяльності, тобто зміст даної локальної цивілізації.

Саме з цих позицій Ф.Ліст і виступив проти А.Сміта, характеризуючи його буржуазну політичну економію як “*приватну економію*”, яка відкидає багатокладність, як, нібито, ознаку відсталості. По суті, саме Ф.Ліст *виступив першим ідеологом тієї протилежної лібералізму моделі економіки, яку сьогодні часто називають в економічній літературі – інституційно-органічною моделлю.* В її основі лежить погляд на економічну систему як на “економічний організм”, розвиток якого визначається системою державних “інститутів”. Зміст цієї моделі визначається такими головними інституційними рисами – *традиціоналізмом і антилібералізмом*, а ключовими інститутами є інститути ієрархії і авторитету верховної влади, традиції, а також обов’язку та суспільного служіння.

Культура є базисом господарського розвитку, формуючи інституційні основи економічної системи і національного господарства в цілому. Очевидно, що не вся культура утворює систему неформальних інститутів. Наприклад, етика і мораль є інститутами культури, безпосередньо пов’язаними з економічним розвитком, а моральність та її закони вже належать до категорії об’єктивних законів життя. У системі культури існує *культурне ядро, що складається з системоутво-*

рюючих цінностей і принципів, які мають об'єктивний, трансцендентний характер, тобто такими, що існують над поколіннями і над часом. Так, наприклад, О.Уильямсон пропонуючи схему класифікації інституційної системи, правильно вказує на те, що “час життя” формального правила коливається в діапазоні від 10 до 100 років, а неформальних інститутів – вже від 100 до 1000 років [22, р. 595–613], тоді як системоутворюючі цінності культури (закони моральності) мають вічний і нетлінний характер. Такими, наприклад, є поняття братства, солідарності, справедливості, колективізму. Інституційну систему можна представити у вигляді трьох підсистем, кожна з яких розташовується на одному з рівнів, створюючи своєрідну піраміду [13, с. 11]. Культура тут розглядається як фундаментальний базис, на якому вибудовується вся інституційна система національної економіки і національного господарства.

Традиційні інститути культури і система неформальних інститутів у формі норм, правил і стереотипів поведінки, похідних від культурних цінностей і традицій, є тією сферою, яка проводить і “поставляє” у сферу економіки фундаментальні методологічні принципи. Фрейбургська школа неокантіанства розвивала тезу: поясненню світу передуює вибір етичних цінностей. Так, за твердженням колишнього лідера СДРПШ і віце-президента Соцінтерну У.Пальми, соціальна мета виводиться з “ідеалів і етичних цінностей”, а напрям політики в кінцевому рахунку визначається “**ціннісними установками і ідеями**” [18, с. 19–20].

До цього слід додати, що духовні цінності не вибираються нацією довільно. Кожне покоління, що нині живе, не може вибирати довільно, за своїм бажанням чи капризом, той або інший спосіб життя, прагнучи лише наслідувати Захід, але не виконуючи свого морального обов'язку перед предками. Образ і устрої життя, створюючи спосіб національної життєдіяльності в різних сферах суспільства, включаючи і сферу господарства, – наслідуються в процесі духовної діяльності, передаються творчо від покоління до покоління. Нація існує як культурно-історичний тип розвитку, що продовжує свій історичний поступ тільки дякуючи наявності постійно діючого механізму відтворювання фундаментальних цінностей. За таким підходом економічні закони відтворювання суспільства є вже відбиттям закономірностей самого життя.

Господарський і економічний простір тісно взаємопов'язаний з культурно-історичним і духовним чинниками. Причому йдеться не просто про нерозривність цих просторів, а про **первинність духовного, культурного, а також історичного просторів, які є першоосною господарсько-економічного розвитку** будь-якої країни. Сфера матеріального виробництва, включаючи всі ринкові відтворювальні механізми, є нижчою, *службовою сферою*, покликаною створити всього лише матеріальні умови відтворювання людини, сім'ї і суспільства в цілому.

У результаті багатовікової господарської практики, основаної на традиціях і моралі даної країни і даної цивілізації, у людей формуються господарські стереотипи поведінки, з'являються відповідні господарські устрої, форми власності і форми виробництва, які, зрештою, формуються **смыслотвірними принципами культури**, а останні виступають як смыслоутворюючі принципи життєдіяльності кожної людини і суспільства в цілому. Саме тому *людина у своїй господарській діяльності керується не тільки і не стільки економічними інтересами і мотивами, скільки – законами моральності, морально-етичними нормами і традиціями, що йдуть углиб століть і мають релігійно-етичне походження*. Світом і господарством людини управляє не мораль як така і не духовні цінності самі по собі. Управляють тільки ті цінності, які містять в собі поняття значення життя. Первинним є саме прагнення людини до сенсу

життя. Інакше кажучи, значення господарської діяльності й значення функціонування самої економіки **визначаються сенсом життя людини, заснованим на духовних цінностях і на смислотворюючих принципах культури.**

Отже, первинною є духовна мета і цінності людини, формуючі стереотипи господарської поведінки, відповідні їм форми власності і господарські устрої, над якими підноситься система неформальних інститутів, включаючи інститути традиції, етики і моралі, а також інституційно-правові форми (формальні інститути), регулюючі всі основні аспекти господарського життя людини.

За визначенням німецького економіста В.Зомбарта, економічна система характеризується *трьома групами елементів*: **ДУХ** – “ЖИТТЯ ДУХУ”, яке визначає національний образ думки, активність, мотиви і психологію економічної діяльності; **ФОРМА** – сукупність державних, соціальних, юридичних та інституційних елементів, які визначають рамки економічної діяльності та відносини між економічними суб'єктами (режим власності, статус праці, роль держави); В.Зомбарт виступав за державний контроль над бізнесом і наполягав на необхідності планування індустріального прогресу; 3) **СУБСТАНЦІЯ** – техніка, форми виробництва і підприємництва, сукупність матеріальних способів, за допомогою яких з ресурсів одержують блага [6, с. 170].

Фактично В.Зомбарт говорить про взаємодію: а) *способу духовного буття* (ДУХ); б) *способу життєдіяльності* як “сукупності соціальних, юридичних та інституційних елементів, які визначають рамки економічної діяльності та відносини між економічними суб'єктами” (форма); в) *способу матеріального виробництва* як “сукупності матеріальних способів, за допомогою яких одержують і трансформують блага” (субстанція). По суті, йдеться про взаємодію трьох структурних елементів, утворюючих формаційно-цивілізаційний рух суспільства та його НГ: формації (субстанція), цивілізації (форма) і культури (дух).

На наш погляд, цей методологічний підхід, що поділяється відомими французькими економістами Ф.Перру і Р.Барром, застосовний до аналізу не тільки окремих господарських устроїв, а й всього національного господарства, яке включає, крім сфери комерційного господарювання, величезну сферу суспільного, тобто неринкового господарювання. Як вже наголошувалося, рух НГ відбувається в результаті продуктивної взаємодії інституційних структур у сфері культури, політики і економіки, іменованої неформальними і формальними інститутами.

З урахуванням цього методологічного підходу була розроблена методологія системного політекономічного аналізу національного господарства. В її основі лежить синтез методологічних підходів до аналізу національної економіки і національного господарства в цілому – **формаційного аналізу** способу виробництва, **цивілізаційного аналізу** способу життєдіяльності і **геополітичного аналізу** руху національного господарства. Ця системна методологія не обмежується перерахованими тут основними підходами, включаючи у свій склад інші методи, зокрема морфологічний підхід, історіософський підхід, також методи інституційного аналізу.

Особливість використаної нами методології полягає у спробі з'єднати *три* різних теоретичних підходи, що відповідають *трьом* рівням суспільства. Тільки такий комплексний і міждисциплінарний підхід дасть змогу, на наш погляд, охопити *все* господарство країни, підійшовши до його аналізу з *трьох* різних сторін, пов'язуючи при цьому всі сфери суспільства, сполучаючи економіку, політику і культуру в один загальний МЕТАПРЕДМЕТ ПОЛІТЕКОНОМІЧНОГО аналізу. З одного боку, ми пов'язуємо *економічний і соціокультурний* простір. А, з другого –

сполучаємо історичний економічний і соціокультурний простір з природно-географічним середовищем, з національною територією і з геополітичними особливостями розвитку всього національного господарства. У результаті це дає реальну історичну динаміку господарського розвитку, допомагаючи уникнути умоглядності і догматизму. Усе це розширює предмет наукових знань, а також можливості “сприйняття науковою економією неекономічних знань”, тобто вільної інтеграції всіх знань, даючи можливість науці вийти із створеного нею ж наукового глухого кута [17, с. 25]. Завдання, яке стоїть, полягає в теоретичній спробі досліджувати механізм відтворення всього суспільства. І для цієї мети методологічний інструментарій економікс, який вивчає сферу ринкового підприємництва, – абсолютно неадекватний. Кажучи про необхідність подолання обмеженості предмета теоретичної економії, Ю.М.Осипов підкреслює: “наукова економія має подолати своє відділення від так званого неекономічного знання, випустити в себе те, що вона так наполегливо відкидала...”. Він особливо підкреслює, що йдеться “про відродження філософського підходу до розв’язання завдань, що стоять перед наукою” [17, с. 26].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, украй важливо: зробити населення сучасної країни реальним співвласником всіх дійсно суспільних багатств, які мають нерукотворний характер; увести інститут соціального дивіденду; з’єднати механізм соціалізації рентного доходу від природних ресурсів з розв’язанням **найскладніших суспільно значущих проблем соціально-економічного розвитку країни.**

Принципово, щоб цей стратегічний ресурс опинився в щільному “зчепленні” з головними функціями держави, насамперед, з його безпекою, яка безпосередньо залежить від системи життєзабезпечення його громадян. Для цього необхідно, щоб оцінка ефективності роботи сировинного і промислового секторів економіки, а також урядових акцій з їх реформування здійснювалася головним чином по внеску цих секторів **у розвиток здоров’я і утворення нації, в активну демографічну політику, у всесторонню підтримку підростаючого покоління, в розвиток народного підприємництва, збереження потенціалу природного середовища.** Саме в ці сфери і має бути направлена лівова частка рентного доходу і доходу від господарської експлуатації державного майна.

Список використаних джерел

1. Агапова И. И. Экономика и этика: аспекты взаимодействия / И. И. Агапова. – М. : Юристъ, 2002. – 190 с.
2. Агеев В. М. Методологические и теоретические проблемы основного экономического закона социализма / В. М. Агеев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 208 с.
3. Агеев В. М. Принцип системности политэкономического исследования / В. М. Агеев. – М. : Экономика, 1985. – 184 с.
4. Афанасенко И. Д. Экономика и духовная программа России / И. Д. Афанасенко. – СПб. : Изд-во “Третье тысячелетие”, 2001. – 414 с.
5. Балязин В. Н. Профессор Александр Чаянов / В. Н. Балязин. – М. : Агропромиздат, 1990. – 304 с.
6. Барр Р. Политическая экономия : в 2 т. : пер. с фр. / Р. Барр. – М. : Междунар. отношения, 1995. – Т. 1. – 200 с.
7. Предприятие и формация / Ф. И. Биншток, С. Ю. Глазьев, Д. Д. Москвин, М. Н. Фельдман. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 304 с.

8. Проблемы социальной справедливости в зеркале современной экономической теории / Ф. И. Биншток, Л. И. Ермакова, Н. Н. Коновалов и др. ; общ. ред. Д. Д. Москвина. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – 192 с.
9. *Богданов А. А.* Тектология. Всеобщая организационная наука / А. А. Богданов. – М. : Прогресс, 1995. – 250 с.
10. *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – 387 с.
11. *Вебер М.* Избранные произведения : пер. с нем. / М. Вебер ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
12. *Гавров С. Н.* Модернизация во имя империи. Социокультурные аспекты модернизационных процессов в России / С. Н. Гавров. – М. : Эдиториал УРСС, 2004. – 352 с.
13. Институты: от заимствования к выращиванию / Я. Кузьминов и др. // *Вопр. экономики.* – 2005. – № 5.
14. Методологические проблемы современной экономической науки / под общ. ред. В. В. Чекмарева, М. И. Скаржинского. – Кострома : КГУ им. Н. А. Некрасова, 2005. – 150 с.
15. *Норт Д.* Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : Начала, 1997. – 210 с.
16. *Олейников А. А.* Экономическая теория: политическая экономия национального хозяйства / А. А. Олейников, В. В. Чекмарев. – Кострома : КГУ им. Н. А. Некрасова, 2005.
17. *Осипов Ю. М.* Выступление на международной научной конференции “Институт как предмет экономической теории и фактор современной хозяйственной практики” / Ю. М. Осипов // [Материалы конференции, Москва, 20–21 апр. 2006 г.] / МГУ им. М. В. Ломоносова; Центр обществ. наук. – М., 2006.
18. *Паньков В. С.* Экономические теории современного социал-реформизма / В. С. Паньков. – М. : Мысль, 1980. – 310 с.
19. *Скаржинский М. И.* Эволюция экономических отношений в современной России / под общ. науч. ред. д. э. н., проф. М. И. Скаржинского. – Кострома : КГУ им. Н. А. Некрасова, 2005. – 254 с.
20. *Фадеев В. А.* Лист Фридрих. “Национальная система политической экономии”. Граф С. Ю. Витте. “По поводу национализма. Национальная экономия и Фридрих Лист”. Д. И. Менделеев. “Толковый тариф, или Исследование о развитии промышленности России в связи с ее общим таможенным тарифом 1891 года” : сборник / составл. и предисл. В. А. Фадеева. – М. : Изд-во “Европа”, 2005. – 300 с.
21. *Veblen T.* The Place of Science in Modern Civilization and Other Essays / T. Veblen. – N.Y. : Huebsch, 1919. – 239 p.
22. *Williamson O.* The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead / O. Williamson // *Journal of Economic Literature.* – 2000. – Vol. 38. – N 3. – P. 613.